ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІ ӘКІМШІЛІГІ
АДМИНИСТРАЦИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
EXECUTIVE OFFICE OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OFTHE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ЕВРАЗИЙСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Л.Н.ГУМИЛЕВА
L.N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ КОНГРЕСІ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОНГРЕСС ИСТОРИКОВ
NATIONAL CONGRESS OF THE HISTORIANS

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯ КЕҢІСТІГІ: ҚАЗІРГІ ЗАМАН МЕН ДАМУ КЕЛЕШЕГІ» атты

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-практической конференции

«РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН И ЕВРАЗИЙСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: СОВРЕМЕННОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ»,

посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан

WORKS

of the international scientific-practical conference

«THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE EURASIAN SPACE: THE PRESENT AND THE FUTURE DEVELOPMENT»

dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan

II бөлім • часть II • part II

АСТАНА
2016

ӘОЖ 94(574)(063)
КБЖ 63.3(5Каз)
Қ18

Бас редактор: Сыдықов Е.Б. - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі

Редакция алқасы:
Молдажанова А.А. – п.ғ.д., профессор, оқу ісі жөніндегі проректор
Қамзабекұлы Д. – ф.ғ.д., профессор, әлеуметтік-мәдени даму жөніндегі проректор
Айтмағамбетов Д.Р. – ректордың аппарат жетекшісі
Пауло Ботта – профессор, Аргентина
Жеребцов И.Л. – т.ғ.д., профессор, Ресей
Гюрер Гульсевин – т.ғ.д., профессор, Түркия
Садықов Т.С. – т.ғ.д., профессор, тарих факультеті деканы
Көмеков Б.Е. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі
Дүкенбаева З.О. – т.ғ.д., профессор, Еуразиялық зерттеулер кафедрасының меңгерушісі
Алпысбес М.А. – т.ғ.д., профессор
Бердагулова С.К. – т.ғ.к., доцент
Абдрахманова Г.С. – т.ғ.к., доцент
Сыздық С.Қ. – магистр, оқытушы

Редакция алқасының көзқарасы мақала авторларының пікірімен сәйкес келуі міндетті емес.
Мнение авторов публикаций не обязательно должно совпадать с мнением редакционной коллегии.
The opinion of the authors of publications do not necessarily coincide with the views of the editorial board.

Қ18 «Қазақстан Республикасы және Еуразия кеңістігі: қазіргі заман мен даму келешегі» атты Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның мақалалар жинағы, ІІ б. 435 б. / Жалпы ред.бас. Е.Б. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы.

Труды Международной научно-практической конференции «Республика Казахстан и евразийское пространство: современность и перспективы развития», посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан, часть ІІ. 435 стр. / Под ред. Е.Б.Сыдыкова – Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н.Гумилева.

Works of the international scientific-practical conference «The Republic of Kazakhstan and the Eurasian space: the Present and the Future Development», dedicated to 25th anniversary of Independence of Kazakhstan, part II. 435 p. / edited by E.B. Sydykov – Astana: Publishing house of L.N. Gumilyov Eurasian National University.

ISBN 978-9365-31-794-1

Жинақта 2016 жылдың қазан айының 20 күні Астана қаласында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде өткен Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары берілген. Мақалалар автордың редакциясымен жарияланды.

В сборнике представлены труды международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан, прошедшей в ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Астана, 20 октября, 2016 г. Материалы публикуются в авторской редакции.

The collection contains the works of the international scientific-practical conference dedicated to 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan, which was held at the L.N. Gumilyov ENU. Astana, October 20, 2016. Materials are published in author›s version.

ISBN 978-9365-31-794-1

ӘОЖ 94(574)(063)
КБЖ 63.3(5Каз)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2016

МАЗМҰНЫ

СЕКЦИЯ – 1. ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕН ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢГЕ ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТІ / ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА КАЗАХСТАНА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

Абдрахманова Г.С., Каратаев О.К. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА 3

Абдрахманова К.К. ТОРГОВЛЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫМИ ТОВАРАМИ В ГОРОДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В 1950-1970-е ГОДЫ 6

Абуев К.К. СИБИРСКОЕ ХАНСТВО В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЙ (историография проблемы) 9

Азмұханова А.М. ЖӘДИДТІК ОҚУ ЖҮЙЕСІНЕ КӨШУ ЖОЛЫНДАҒЫ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕГІ. 14

Азнина К.А. ҚОЙЛЫБАЙ БАҚСЫНЫҢ КҮЙ ӨНЕРІ МҰРАСЫ 19

Алибек С.Н., Косанбаев С.К. ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННОГО УКЛАДА ЖИЗНИ И БЫТА КОЧЕВЫХ КАЗАХОВ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ (НА ПРИМЕРЕ Н.ЗЕЛАНДА, Н.КАЛМАКОВА, Г.И.СПАССКОГО И Б.ЮЗЕФОВИЧА) 21

Алпысбес М.А. ШЕРУШІ БАЙТАЙЛАҚ БАТЫР ТУРАЛЫ ТАРИХИ-ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕРДІҢ ТАҒЫЛЫМЫ 24

Альжанова Э.Е. КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЕ ДЕЛО КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ ВЕКА 30

Амрина М.С. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАЛАЛЫҚ ОБЛЫСТАРЫН ЗЕРТТЕГЕН Ф.А. ЩЕРБИНА ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУ ТАРИХЫ 32

Анасова А.Б. МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША ХІХ ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИ-РУХАНИ ДАМУЫ 41

Арапов Ж.М. ҚАЗАҚ ЭТНОСАЯСИ БІРЛЕСТІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ НАЙМАН ТАЙПАСЫНЫҢ ОРНЫ 43

Ахметшина Г.У. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМІНДЕГІ ОЮ-ӨРНЕК 47

Базылхан Н. ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ (VII–XIV ВВ.) (этносемантические проблемы погребально-поминальных комплексов) 51

Балгабаева Г.З. РАЗВИТИЕ ВОЕННОГО ДЕЛА НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ЗАРОЖДЕНИЯ КОЧЕВНИЧЕСТВА 57

Балыкова А.М. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ МЕКЕМЕЛЕРДІҢ ДАМУ ТАРИХЫНАН (ХХ ҒАСЫРДЫҢ І ЖАРТЫСЫ) 60

Баширова А.М. МЕЧЕТИ И МЕДРЕСЕ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ 62

Баязитова Р.Р., Дукенбаева З.О. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕС МӘСЕЛЕЛЕРІ 63

Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К. ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА ХХ ВЕКА В АКАДЕМИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ: ПАРАЛЛЕЛЬНАЯ ДЕМОНСТРАЦИЯ 68

Беспалинов А.Т. К ИСТОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИССЫКСКОГО ХОЛОДНОГО ОРУЖИЯ АКИНАК В СРАВНЕНИИ С ОСТАЛЬНЫМИ НАХОДКАМИ 71

Біләлова Г.Д. ТАСМОЛА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ АҢ СТИЛІ 77

Брынза Т.В. ХАРАКТЕРИСТИКА ВЕДУЩИХ ТИПОВ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ УРАЛО-КАЗАХСТАНСКИХ СТЕПЕЙ 80

Бурлуцкая (Банникова) Е.В. ОРЕНБУРГСКИЕ КУПЦЫ ДЕЕВЫ В РУССКО-АЗИАТСКИХ КОНТАКТАХ XIX ВЕКА 83

Дауконова Р.Т., Рамазанова Ф.С. НАУЧНОЕ ОПИСАНИЕ КРАЯ В МАТЕРИАЛАХ ДЕЯТЕЛЕЙ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ПОДОТДЕЛА ЗАПАДНО-СИБИРСКОГО ОТДЕЛА РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА 86

Джуманиязова Н. Х. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНЦЕ XVIII-НАЧАЛЕ XX ВВ. (НА МАТЕРИАЛАХ ОРЕНБУРГСКОЙ ГУБЕРНИИ) 89

Дүкенбаева З.О., Қоскеева Ә.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ-ТІЛ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ 93

Dukenbayeva Z.O., Shabambayeva A.G. ABOUT THE RESEARCH OF AKZHAN MASHANOV IN THE ANCIENT HISTORY OF KAZAKHSTAN 96

Елтай А. ҚАЗАҚ ЖҮЗДЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ МӘСЕЛЕСІ 98

Ерболова А.Е. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТРУДОВ ИБН-ФАДЛАНА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 100

Ерменбаева Г.К. ВКЛАД ТУРГАЙСКОГО СТАТИСТИЧЕСКОГО КОМИТЕТА В ИЗУЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА 104

Есимова Ж.К. МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ПЕРИОД ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИННЫХ И ЗАЛЕЖНЫХ ЗЕМЕЛЬ 107

Bonora G. L., Habdulina M.K. INSCRIBED VESSELS AND SILVER ARTEFACTS FROM SOUTHERN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 1ST MILLENNIUM BC 111

Жанақова Н.Т. ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ 118

Жанғалиев У.К. ҚЫПШАҚТАР ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ 121

Жаркенова А.М. КЕҢЕСТІК ОДАҚ ДӘУІРІНІҢ 50-80-ЖЖ. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІГІ 124

Жаркенова А.М., Жардемова А.А. САРАЙШЫҚ - ЕЖЕЛГІ ҚАЛАНЫҢ ҰЛЫЛЫҒЫ 129

Жауымбаев С.У. ҚАРҚАРАЛЫ ӨҢІРІН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ 131

Жумабаева Ж.К. ПРОБЛЕМАТИКА КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА(1920-1990) 135

Жұмабаева Ж.К. «САРАЙШЫҚТЫҢ КРЕМЛІ» МӘСЕЛЕСІ: АҢЫЗ БЕН АҚИҚАТ 138

Ибадуллаева З.Ө. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ СУНАҚТАР 142

Исенов Ө.И. «МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ЖАРИЯЛАНҒАН ТАРИХИ ЕҢБЕКТЕР ХАҚЫНДА 144

Искакова К.Ы., Оразаев С. Б. «ОТАНДЫ ҚОРҒАУДА» ГАЗЕТІ – ЛЕНИНГРАД МАЙДАНЫ ЖАУЫНГЕРЛЕРІ ӨМІРІНІҢ АЙНАСЫ 147

Исмаилов С.С., Бисембаева А.К. СТАНОВЛЕНИЯ И ЖИЗНЕННЫЕ ОРИЕНТИРЫ Ч.ВАЛИХАНОВА 149

Кабульдинов З.Е. «РАЗНОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ» ИЛИ ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО КАЗАХСТАНА (к вопросу о реализации «Доктрины национального единства Казахстана») 152

Кабылбекова Б.Т. НАУЧНАЯ И ТВОРЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ КАРЛАГА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ 157

Кабылтаева С.К. РОЛЬ КАЗАХСКИХ ХАНОВ И БАТЫРОВ В ОХРАНЕНИИ ЦЕЛОСТНОСТИ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В БОРЬБЕ ПРОТИВ «ДЖУНГАРСКОЙ АГРЕССИИ» 159

Каиржанов А.К. ТАМГОВАЯ ТЕОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО РУНИЧЕСКОГО АЛФАВИТА 162

Калыш А.Б. К ВОПРОСУ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ РАЗВОДОВ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ 167

Карибекова М.Е. ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ЗИЯЛЫЛАР ҚЫЗМЕТІ 169

Касенов Е.Б. К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ 173

Козаченко Е.А. ЖИЛИЩНО-БЫТОВАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ ЛЮДЕЙ В 70-х ГОДАХ XX ВЕКА НА ПРИМЕРЕ УСТЬ-КАМЕНОГОРСКА 176

Крыкбаева С.М. ӨНЕРДЕГІ РӘМІЗ ҰҒЫМЫНЫҢ МӘДЕНИ МАЗМҰНЫ 178

Кусаинова Ж.Д. ДВИЖЕНИЕ КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВА: ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ 181

Кушкумбаев А.К. ИСТОРИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА ТЕРМИНА «ЗОЛОТАЯ ОРДА» 184

Қабықаев Е.Ж. КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ЗАЙСАН АУДАНЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ 188

Қашқымбаев А. ЕГЕМЕНДІК ПЕН ТӘУЕЛСІЗДІК ТАРИХЫНДАҒЫ ЕЛЕУЛІ КЕЗЕҢ 191

Қуандық Е. ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУДЫҢ ЗАРДАПТАРЫ 193

Магзумова А.С. ЖАЙЫҚ ҚАЛАШЫҒЫ ТЫҢ ДЕРЕКТЕРДЕ 201

Мажитов С.Ф. ФЕНОМЕН «ЭПОХИ ПЕРЕМЕН» И НАЧАЛО СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА (1985-1999 гг.) 204

Макашева А.С. ФОРМИРОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ: ЭКСКУРС В ИСТОРИЮ 207

Малыбаева Б.С. ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ В 1920-30-ЫЕ ГОДЫ 210

Маутканова А.Т. ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1999 – 2016 гг. 213

Молдабай Талғат КӨНЕ ТҮРІК ЖАЗУЫ ТАҢБАЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ АВТОХТОНДЫҚ НЕГІЗДЕРІ 215

Мурат Уали ТРИ КЛАНА, ТРИ ЧАСТИ, ТРИ ЖУЗА 219

Мусабекова Р.М. О РЕПРЕССИРОВАННОМ ПИСАТЕЛЕ КАЗАХСТАНА (о писателе Ю. Домбровском) 221

Мусабекова У.А., Абилкасым М. ЭТНОКУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКОВ) 225

Мұхатова О.Х. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХИ ОЙДЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ МАХМҰД ҚАШКАРИ 227

Нуржанов А.А. КЕРАМИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ ГОРОДИЩА КУЛАН 230

Оросхан Б. ТОРЕВТИКА ЖӘНЕ КӨШПЕЛІЛЕР ӨНЕРІ 235

Өтениязов С. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ 237

Pedracki M, Умиткалиев У.У., Айтбаев А.Б., Адельчанов К.С. ПОЛЬСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ОБЛАСТИ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОЛОГИИ 242

Петрич Л.В. МЕТОДЫ РАБОТЫ ПО ЛИКВИДАЦИИ НЕГРАМОТНОСТИ НЕРУССКИХ НАРОДОВ ОРЕНБУРЖЬЯ В 1920-1930-Е ГОДЫ 244

Рамазанова Ф.С., Балапанова Э.М. ФОРМИРОВАНИЕ МЕХАНИЗМА РУКОВОДСТВА МОДЕРНИЗАЦИЕЙ КУЛЬТУРНОЙ СФЕРЫ КАЗАХСТАНА (20-30 ГГ. XX В.) 247

Рахимбекова А.К., Ботаева З.Ф. ВКЛАД П.И. РЫЧКОВА В ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСТАНА: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ 250

Рахимбекова А.К., Садвакасова С.У. ИЗ ГЛУБИНЫ ВЕКОВ: ИСТОРИЯ И ЗНАЧЕНИЕ НАГРАД 252

Сабитов Ж.М. ДЖАМИ АТ-ТАВАРИХ КАДЫРГАЛИ ЖАЛАИРИ КАК ИСТОЧНИК О ЖИЗНИ УРУС-ХАНА 255

Садвокасова З.Т., Султанова А. ПУБЛИКАЦИИ ПО ПРОБЛЕМЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРТИЙНО-СОВЕТСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ 258

Садыков Т.С., Жакиянова А.Н. ҚАЗАҚТЫҢ АУЫЗША ТАРИХЫНЫҢ ҰЛТ ТАРИХЫН ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ РӨЛІ 261

Сайлаубаева Н.Е. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ 263

Сейтказина Қ.О., Тұрсынбек Ж.Қ. ҰЛЫ АҒАРТУШЫ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ӨМІРІНІҢ БЕЛЕСТЕРІ 266

Сейткалиев М.К., Буранбаев Р.Н. ИССЛЕДОВАНИЕ СВЯТИЛИЩ ПОЛУОСТРОВА ТУПКАРАГАН В 2015 ГОДУ 268

Сембаева Ә. ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИЕТІ 270

Сураганова З.К. НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАРУБЕЖНОГО АЛТАЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ 272

Сыздыкова А.М. ОРГАНИЗАЦИЯ ГОРНОГО ДЕЛА В ПРОШЛОМ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ 276

Сыздық С.Қ. ЖАҢА ДЕРЕКТЕРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ӘДІСТЕРІ 278

Танатарова Ж.Т., Кенжебаева С.Е. ИДЕЙНАЯ КОНСОЛИДАЦИЯ МУСУЛЬМАН В ДО-РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД 281

Тастекова Г.Б. 1920-шы ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚ ЖЕРІ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН АНЫҚТАЛУЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ 287

Ташагыл А., Акмадиева Г.П. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ 290

Тлеугабулов Д.Т., Свиридов А.Н. ТОПОГРАФИЯ ПОСЕЛЕНИЙ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА САРЫАРКИ 293

Толеубаев Ә.Т., Жуматаев Р.С., Шагирбаев М.С. ШІЛІКТІ ҚОРЫМЫНДА 2016 Ж. ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ (бастапқы хабарлама) 297

Төлеубаев Ә.Т., Жуматаев Р.С., Шагирбаев М.С. АЛАКӨЛ АЙМАҒЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ 304

Тулбасиева С.К. XIX-XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ЖАЙЫНДАҒЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРДІҢ ДАМУЫ 308

Тулекова М.К. ЕГЕМЕНДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ КӨШІ-ҚОН 312

Туменова Л.Е. XIX Ғ. ҒАЛЫМДАР, САЯХАТШЫЛАР, ЭТНОГРАФТАРДЫҢ БӨКЕЙ ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫНЫНА ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ 315

Зәкенұлы Т. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ АРҒЫ БАСТАУЛАРЫ 319

Үмітқалиев Ұ.Ү. Ә.М. ОРАЗБАЕВТЫҢ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҮРГІЗГЕН ЗЕРТТЕУЛЕРІ 327

Хабдулина М.К. НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИЗУЧЕНИИ ПРОБЛЕМ РАННЕСРЕДНЕ-ВЕКОВОЙ АРХЕОЛОГИИ САРЫ-АРКИ 332

Шаймердинова Н.Г., Төребекова С.М. КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КӨСЕМШЕ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ 335

Шаймуханова С.Д., Баймагамбетова Ж.М. ПРОБЛЕМА ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ К ВОССТАНИЮ 1916 ГОДА В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 338

Шахаман З.Б. ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ (1999-2016 ГГ.): КРАТКИЙ ОБЗОР 340

Шойбекова А.С. РАҚЫМЖАН ҚОШҚАРБАЕВТЫҢ ЕРЛІГІ ТУРАЛЫ 1945-1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАЙЫМДАУЛАР 344

Шыныбеков Б.Ш. ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАҒЫ ТҰРМЫС-ТІРШІЛІКТЕГІ ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫ МЕН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ОРНЫ 346

Ыбырайхан М.Ы. СІБІРЛІК КӨПЕС С.А. ПОПОВТЫҢ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕН ЗАУЫТ ІСІ 350

СЕКЦИЯ – 2. ҰЛЫ ДАЛА ЕЛІ ЖӘНЕ Л.Н. ГУМИЛЕВТІҢ ЕУРАЗИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ / СТРАНА ВЕЛИКОЙ СТЕПИ И ЕВРАЗИЙСКИЕ ВЗГЛЯДЫ Л.Н. ГУМИЛЕВА

Айтмагамбетов Д.Р. ҰЛЫ ДАЛА ЖӘНЕ Л.Н. ГУМИЛЕВТІҢ ЕУРАЗИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ 354

Арапов Ж.М. ГУМИЛЕВТІҢ КӨШПЕЛІ ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАР ТАРИХЫНА ЗЕРТТЕЛУ КӨЗҚАРАСЫ 356

Әлібек С.Н. Ә.Н.БӨКЕЙХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҰРМЫСЫ МЕН МӘДЕНИЕТІН СИПАТТАУ 358

Байбулсинова А.С. ҰЛТ ЖОСПАРЫ – ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АРМАНҒА БАСТАЙТЫН ЖОЛ 360

Байбулсинова А.С., Серикова Л.С. ҰЛЫ ДАЛА ТАРИХЫ: ЗАМАНАУИ ТАНЫМ 362

Бикенов А.Х. Л.Н.ГУМИЛЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КӨНЕ ТҮРІК ҚОҒАМЫНА ТӘН БИЛІК ИНСТИТУТТАРЫ 367

Болатұлы Нұржан «ҚАЗАҚ ЕЛІ САЯСАТЫ – ТЫНЫШТЫҚ ҺӘМ ТҰРАҚТЫЛЫҚ КЕПІЛІ: ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ» 370

Булекбаев С.Б., Алямова З.А. К ВОПРОСУО ВКЛАДЕ НОМАДОВ В МИРОВУЮ ЦИВИЛИЗАЦИЮ 373

Жақия М.Қ. КАРЛАГ - ҚАЗАҚТЫҢ ҚАСІРЕТІ ... 376

Искакова К.Ы., Елтай Ақтан Л.Н. ГУМИЛЕВТІҢ ПАССИОНАРЛЫҚ ИДЕЯСЫ МЕН ЭТНОГЕНЕЗ ТЕОРИЯСЫ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ 379

Кабылтаева С.К., Комарова Дамира ЕВРАЗИЙСКИЕ ИДЕИ ЛЬВА НИКОЛАЕВИЧА ГУМИЛЕВА И СОВРЕМЕННОСТЬ 382

Кала Н.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ 384

Кенжебай Р.Н. Сейдахметова Г.Т. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДА ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕРІ 386

Любичанковский А.В. ЭТНОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕТЕРМИНАНТА ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ВМЕЩАЮЩИЙ ЛАНДШАФТ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ ЭТНОГЕНЕЗА Л.Н. ГУМИЛЕВА 390

Номогоева В., Раднаева Э.Л. СТАНОВЛЕНИЕ БУРЯТСКОЙ НАУКИ В КОНТЕКСТЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ 392

Оловинцов А.Г. «ИГО» ИЛИ ТОЛЕРАНТНОСТЬ НА ПРИМЕРЕ СУЩНОСТИ КАСИМОВСКОГО ХАНСТВА В XV-XVII ВЕКАХ 396

Өмірбекова Ж. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ЭТНОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ 400

Пилипчук Я.В. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА КАРЛУКСКОГО ДЖАБУЯТА 404

Radnaeva E., Talgatbek M., Dukenbaeva Z. AKZHAN AL - MASHANI IS A RESEACHER OF THE GREAT STEPPE CIVILIZATION 407

Рахимбекова А.К. ЭТИКА ДИАЛОГА МЕЖДУ НАРОДАМИ: НА ПРИМЕРЕ «ЛЕСА» И «СТЕПИ» 410

Сакенов Д.Ж. ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ МОДЕЛЬ ГЕНДЕРНОГО ВОСПИТАНИЯ КАЗАХОВ 413

Серикова Л.С. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 417

Сыздықов С.М., Смағұлов Н.Б. КҮЛТЕГІН ЖАЗБАСЫНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ТҮРІКТЕРДІҢ «МӘҢГІ ЕЛ» САЯСИ МАНИФЕСІ 419

Шалдарбекова А. К ВОПРОСУ О ГЕОГРАФИЧЕСКИХ И ХРОНОЛОГИЧЕСКИХ РАМКАХ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ 426

Шаймердинова Н.Г., Төребекова С.М.

КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КӨСЕМШЕ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ

Етістік — есімдерден кейінгі орында түрленуші сөз табы. Оның түрлену, түлғалану жүйесі, сөйлеудегі қолданыстық қасиеті әрі күрделі, әрі сан алуан. Сондықтан да етістіктің лексика-грамматикалық категориясы, таза грамматикалық категориясы бар. Одан басқа таза грамматикалық категория жасауға негіз болатын ерекше түрлері бар. Солардың бірі — көсемше.

Түркі тіл білімінде көсемшенің құрылымы мен шығу тегін, түрлерін, мағыналық ерекшеліктерін, атқаратын қызметін зерттеп, талдаған еңбектер баршылық. Атап айтқанда В.В. Радлов, В. Томсен, П.М. Мелиоранский, Г. Рамстедт, А. Габен, С.Е. Малов, Н.Ф. Катанов, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, В.Г. Кондратьев , Н.Т. Сауранбаев, Ғ. Айдаров, М. Томанов, А. Ысқақов және т.б. Ғалымдардың бұл еңбектерінде көсемшелердің көне түркі заманнан бастап қазіргі дәуірге дейінгі түрлі өзгерістеріне назар аударылып, оның барлығы тілдің даму барысындағы заңдылық екені көрсетіледі.

Қазақ тіл білімінде де көсемше мәселесі ертеден-ақ қолға алынды. А. Байтұрсынов көсемше терминін тіл біліміне енгізіп қана қоймай, «Көсемше дейміз — екі етістік қосарынан сөйлегенде, алдында айтылатын етістіктің қысқа түрін. Мәселен, жаза бер, қарап тұр, жүгіріп келді дегенде алдыңғы сөздер көсемше етістік болады» [1,110 б.],- деп көсемшеге алғаш анықтама берді.

Етістіктің көсемше түрі түркі тілінде ерте кезден-ақ қолданыста болған. Ғ. Айдаров Тоныкөк (VIII ғ.) ескерткіші тіліндегі: а) *-а, -е*: баса — наступая; ә) -ғалы, -гел, -қалы, -кел: топлакалу — чтобы, сложить; б) *-ур, -ір*: азідір — услышав [2, 65 б.] түрлерін атаса, V-VIII ғасырдағы орхон-енисей ескерткіштерінің тілін зерттеген В.Г. Кондратьев жоғарыдағы көсемше жұрнақтарынан басқа *-ү/-у, -ы/-і* түрлерін атайды. Ғалым ескерткіштері тіліндегі *-а, -е, -ы, -і* және *-у, -ү* көсемшелерін мағыналық жағынан салыстырғанды, семантикалық ерекшеліктің болуы мүмкін еместігін айтады [3, 110 б.]. Н.Ф. Катанов бұлардың барлығын бір көсемшенің варианттары ретінде қарастырған жөн дейді [4]. Шындығында, бұлардың арасында семантикалық ерекшелік болмауға тиіс, дегенмен ғалымдар көсемшенің бұл түрінің варианттарын жеке-жеке қарастыруға тырысады. Оларды жеке қарастыруға себеп болып отырған олардың семантикалық мағынасы емес, сөз тіркесі құрамындағы басқа да сөздермен тіркесу жағдайы болу керек.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде қолданылған *-а, -е* түлғалы көсемшелерінің беретін мағыналары жағынан қазіргі түркі тілдерімен сәйкес келеді. Өзінен кейінгі тұрған етістікпен мағыналық байланысқа түсіп, қимылдың амалын, себебін, мезгілдік мәнін білдіреді. Көсемшенің басқа түрлеріне қарағанда *-а, -е* түлғасы барлық етістіктерге бірдей жалғанып келе бермейді, сондықтан болар сирек қолданылады. Мысалы:»čпχara*bermds ann χoluna dušmanlarnnnŋ kendiniŋ*» (5, 392 б.) - өз дұшпандарының қолына оны шығара бермес; *A egdr ki ųzgd ištdn boldu esd, tųlųv bašn ьčьn bolmaχ kerdk yašlarnna* ***kųrd*** *ol boγulgannnŋ, nečik ųldьrgdn kišiniŋ* (6, 86 б.) - Ал егер басқа себептен болған болса, оның басы үшін суға кеткеннің жасына көре, өлтірілген адамның төлемі алынуы керек.

Көсемше түлғаларының қосарлануы арқылы берліген: «χazaχ tьšts dinsiz artnna χпra-χпra « (5, 553 б.), «*bizimkildri* ***kesd-kesd*** *χuvalny edildr artlarnndan čaχtьrk obozuna yuvuχ*» (5, 554 б.), «***tųvd-tųvd*** *χaganlarnn sьrdьldr čnχarn*» (5, 1064 б.), «***yašnna yašnna*** *kezgdyldr alar*» (5, 55 б.). Қазіргі тілімізде көре-көре, айтып-айтып, көре тұра, біле тұра т.б. етістіктер құрамында осы формада сақталған. Сөздердің мұндай аналитикалық формасын жасау — көсемшелердің қосымша қызметі. Тілдің даму барысында *-а* түлғалы көсемше көбіне атвербиализацияға ұшырап, үстеуге айналған.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде *-а, -е* көсемшесінің -ү, -у, йу, -йү түлғалы қысаң және еріндік нұсқалары кездеспейді.

Ал М. Қашқаридың «Сөздігінде» төмендегідей жұрнақтар көсемше жасайды: *-ү/-у, -а/-е, -ып/-іп, -уп/-үп, -ыб/-іб, -үб/-уб, -бан/-убан, -абен*. Көріп отырғанымыздай, «Сөздікте» қазақ тілінде жоқ -ү/-у, -бан/-убан, -абен көсемше жұрнақтары; *-ып/-іптің -уп/-үп, -ыб/-іб, -үб/-үб* дыбыстық сыңарлары кездесіп отыр.

Сөздіктегі *-у, -ү, -у* - мен келген көсемшенің барлығы қазақ тіліндегі *-ып, -іп, -п* жұрнақты көсемшеге сәйкес келеді. Атқаратын қызметтері де ып, -іп, -п жұрнақты көсемшемен мағыналас.

Иигітлеріг ішлетү, Жігіттерге (іс) істетіп,

Иығаш иеміш ырғату, Миуа ағашты ырғалтып,

Құлан кеик авлатү, Киік-құлан аулатып,

Бедзрем қылып авналым Мейрам қылып ауналым (7, МҚ I, 311 б.)

Келтірілген сөйлемдегі көсемшелер құрмалас сөйлемнің құрамында бағыныңқы сөйлемнің баяндауыш қызметін атқарып тұр, сөйлемнен келер шақ мағына аңғарылады.

-у жұрнағының шығу жайын ғалым Б. Сағындықов былай түсіндіреді: «Тұйық етістіктің жұрнағы бірте-бірте көсемшелік мән алған. Орхон-енисей ескерткіштерінде *-у* жұрнағы көсемшенің *-ып, -іп* жұрнақтарының орнында пайдаланылған,...Ежелгі дәуірде оқиғаның, іс-әрекеттің анық, дәл, нақты болғанын, қалай өткенін білдіру қажеттігі туған жағдайда *-у* тұлғалы көсемшеге *-ан, -ен* жұрнағы жалғанған. Бұл позициялық өзгеріс *-у* тұлғасын *-п, -б*-ге айналдырып жіберген: олурыпан, сүлепен, келіпен, тутыпан - олуру, сүлейү, келү, туту» [8].

Ал басқа ғылыми еңбекте былай берілген: «Деепричастие на *(-j) -у/-j/-i/-и.* Очевидно, возникновение этих причастий является результатом фонетического развития деепричастия на *-а* (результат аблаута) [9, с. 474]. Сондай-ақ, Х.Г. Нигматов та -а/-е мен *-у (-ү~йү/-йү)* аралығында семантика-функционалдық айырмашылық жоқтығын айтады [10, с. 142]. «Деепричастия с аффиксом -/й/-у, /-й/у по значению равняется с деепричастиями на *-а, -е,* а так же *-б, -уб, -уб, -об, -б* [11, с. 57].Сонымен, «Сөздіктегі» *-ү, -ү, -у* тұлғалы көсемше мазмұны жағынан *-а, -е, -й, -ып, -іп* тұлғалы көсемшелерге сәйкес келген. Сөйлемде баяндауыш, пысықтауыш қызметін атқарған.

«Түркі сөздігінде» *-а, -е* тұлғалы көсемше ауыспалы осы шақты білдіріп, аяқталмаған іс-әрекетті сипаттап, көмекші етістікпен тіркесіп келеді:ақа түрүр (ағып тұрар), қақа түрүр (қағып тұрар) (7, МҚ I, 103б.).

-а, -е тұлғалы көсемшелер амалдың білгісін білдіріп, сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарады.

Келсе саңа иолғыра Келсе саған жолыға,

Үдзүн аны одзгүра Оят оны ұйқыдан,

Барсын нерү қадзғүра**,** Кетсін аулақ қайғыра (7, МҚ II, 272 б.)

Берілген мысалдардың аудармасына назар аударсақ *-а* тұлғалы көсемше қазіргі қазақ тіліміздің *-ып, -п* тұлғалы көсемшесіне қызметі жағынан да, мағынасы жағынан да дәлме-дәл келеді, яғни негізгі етістіктің алдында қолданылып, қалай? қайтіп? деген сұраққа жауап береді, өткен шақтық мағынада, бұйрықты сөйлем құрамында жұмсалады.

-ып, -іп, -п тұлғалы көсемше — көне түркі дәуірінен бері пайдаланылып келе жатқан ең көп қолданыстағы жұрнақ.

Көне түркі тілінде *-п, -пан* көсемше тұлғалары тек болымды негізден жасалады. Бұл ескерткіштерде *-п* тұлғасына қарағанда *-пан* тұлғасы сирек қолданылады.

-бан/-бен дауысты дыбыстардан кейін, *-ибан/-ибен* дауыссыз дыбыстардан кейін жалғанады. М. Қашқаридың «Сөздігінде» *-абен* тұлғасына бір ғана мысал кездеседі: алтун күмүш булнабан (7, МҚ II, 153 б.).

В.В. Радлов *-абен, -ыбан* тұлғасының бірдей мағына беретіндігін айтса, В. Томсен мен П.М. Мелиоранский екі тұлғаны да бірдей аударады. С.Е. Малов *-пан* көсемшесінің семантикалық *-п* көсемшесінен айырмашылығы жоқ екенін айтты. Келтірілген мысалдардан байқалатыны: *-ыпан* мен *-ып* көсемшелерінің мағынасы жағынан айырмашылығы жоқ. М.А. Ахметов: «*-ыпан* көсемшесі ескерткіштерде айтылған ойға мәнерлілік, экспресивтік мағына беру үшін қолданылады», - дейді [12, с. 42]. Жоғарыда айтқанымыздай, Күлтегін ескерткішінде *-п* көсемшесіне қарағанда, *-пан* көсемшесі тек үлкен жазуда 6 рет қолданылған. Мұның өзі *-пан* тұлғасының жүйелі түрде қолданылмағандығын көрсетеді. Қалай дегенмен де, -бан/-пан жұрнағының қолдану өрісі ұзаққа бармағаны анық. Көне түркі ескерткіштерінің тілінде де *-п* жұрнағының үстемдігі байқалса, «Түркі сөздігінде» бан/-пан жұрнағының кездесуі жоқтың қасы, бірер сөйлем мөлшерінде ғана кездескенін мына мысалдардан көруге болады: Иал барүпан ергүзү, — Көктем келіп, еріді (7, МҚ I,126 б.), Күнде ышы иүксебен иүқар ашар — Ісі оңалып, көтерілер күнде өрлеп, (7, МҚ I, 379 б.).

бан/-пан тұлғалы көсемше армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде мүлдем кездеспейді. Ескерткіш тілінде ең көп қолданыстағы жұрнақ — *-п, -ып, -ип, -уп, -үп* тұлғалы көсемше.

-п, -ып, -ип, -уп, -үп тұлғалы көсемшенің ескерткіш тілінде өнімді қолданыста болғанын ескеріп, қимыл тәсілінің берілуіне қарай бірнеше топқа бөлдік:

1) Екінші бір қимылдың, не іс-әрекеттің болу-болмауына себеп болатын жанама қимылды білдіруі: «*maŋa χabdr etiŋiz ki men dd* ***barnp*** *baš endiriyim*» (маған хабар етіңіз, мен де барып бас идірейін)

(5, 270 б.), «*boyumnu **basnp** ayaχnŋ tibind alnpsen*» (мойнымды басып, аяғыңның түбіне алыпсың) (5, 145 б.),

2) Екінші істің орындалу - орындалмауына, болу-болмауына тәсіл-амал болып келетін қосымша қимылды білдіруі: «*kim ki yaχšn **etip** yaχšn ųvrdtsd*» (кім жақсы етіп, жақсы үйретсе) (5, 173 б.), «***sųkьp χargap** biyteŋrini haybatlamnynrmen*» (сөгіп, қарғап бітәңірініғайбаттамаймын) (5, 134 б.), «*yaznχlarnmnznn **sьrtьp** yuvgaysen*» (жазығымызды сүртіп жуғайсың) (5, 118 б.).

3) Құрмалас сөйлем құрамында бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы болып келу түрі: *Džsht bild **baχnp** alarnn da ųgьtldmdχ kerdk, nečik yarγu kųrgьzsd* (6, 88 б.) - Ұқыптылықпен қарап, оларды да жарғының анықтауы бойынша жазалау керек (6, 668 б.); *Egdr daynn annŋkibik ųgьznьŋ eydsi χnlnχnn bilmdsdda kimesdni **urup** naχns etsd, eydsi borčlu tigьldьr, ne ziyanln* (6, 99 б.) - Егер ондай өгіздің иесі мінезін білмесе, ал ол біреуді (ұрып) мертіктірсе, иесі зиянын өтеуге міндетті емес (6, 672 б.).

Осы топтамадан байқағанымыздай, *-n, -ып, -ип, -уп, -үп* түлғалы көсемшенің қолданыс аясы ескерткіш тілінде өте кең болған. Жоғарыда мысалға келтірілген көсемшелер мен негізгі қимылды білдіретін етістіктердің әрқайсысының лексикалық және грамматикалық мағыналары сақталған. Көсемше көбінесе пысықтауыштық қызмет, құрмалас сөйлем құрамында баяндауыштық қызмет атқарған. Өткен шақ көсемше түлғасын білдіретін құрмалас сөйлемдер себеп бағыныңқылы сөйлемнің баяндауышы болып қолданылған.

А. Байтұрсынов еңбектерінен бастап Н. Сауранбаев еңбектеріне шейін (елуінші жылдар) көсемше жұрнақтары ретінде *-а, -е/-й; -ып, -іп, -п; -ғалы, -гелі, -қалы, -келі* қосымшалары аталған. Кейінгі зерттеушілер көсемшенің жұрнақтарына *-гандай, -ганша, -мастан, -май, -майынша, -ысымен* (әрқайсысының дыбыстық варианттары бар) жұрнақтарын да қосады: **-ғанша** (есімше + қызметтік (функциялық) жұрнақ); **-мастан** (болымсыз етіс + есімше + шығыс септік); **-ысымен** (қимыл есім + тәу. III жағы + көмектес септік); -майынша (болымсыз етістік + көсемше + дәнекер қызметтік жұрнақ) [13, 530 б.].

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінде *-майын/-мәйін* есімше түлғансының *-мыйын/-мійін* нұсқасы қолданылған: «*oruč etiy edi 40 kьn da 40 kečd, bir nemd **yemiyin** da **ičmiyin***» (ораза ұстап, 40 күн, 40 түн ешнәрсе жемейін де ішпейін) (14, II, 460 б.), «*agnrlnχ **etmiyin***» (ауырлық етпейін) (5, 732 б.), «*tųrdgd **kelmiyin***» (төреге келмейін) (5, 678 б.). Осы дәуірлердің өзінде мезгілдік мағына беретін *-майынча, -мәйинчә* түлғалары ескерткіш тілінде *-мынча, -минче* бір буынның түсіп қалуы арқылы жасалады: -майынча>-мыйынча>-мынча. «*ešik **ačnlmnnča** χaldn yapnχ*» (есік ашылмайынша жабық қалды) (5, 569 б.), «*ann χaytargay heč nema **almnnča***» (ешнәрсе алмайынша оны қайтарғай) (5, 732 б.), «***kečikminčd** kelsin*» (кешікпейінше келсін) (5, 786 б.), «ųlmisdr edi ***kųrminčd** k'risdosnu*» (кристосты көрмейінше өлмесе еді) (14, II, 629 б.).

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде *-гынча (-гинче, -кынча, -кинче)* көсемше түлғасы қазақ тіліндегі *-ганша* түлғасына сәйкес келеді. Ескерткіш тілінде бұл түлға, біріншіден, мезгілдік мағынаның шегін, шамасын білдіреді: «*tьrkldr **algnnča** sultan sьldyman zamannna*» (сұлтан Сүлейман заманында түріктер алғанша) (5, 1072 б.), «*tųzmdsldrdir yargu alnnna **bargnnča** ya yarγučn buyurgnnča*» (жарғы алдына барғанша немесе жарғышы бұйырғанша шыдамас) (5, 691 б.). Екіншіден, салыстырып көрсетеді: «*vaχtn* čnχknnča gьndš ***batknnča** χuluχ etkdn χuluχun tųldmdχ kerdk*» (уақыты шыққанша, күн батқанша құлдық еткен құлдығын төлеу керек) (5, 734 б.). Үшіншіден, тұрақты сөз тіркесітерінде кездеседі: «*kųz ačnp **yumgnnča*** hdr yergd yetiširbiz» (көзді ашып жұмғанша барлық жерге жетерміз) (5, 145 б.).

-ganda/-gdndd, ***-kanda*** көсемше түлғалары арқылы жасалады: «*egdr ųvdd **bolganda** egdr yolda **yьrьgdndd** egdr **yuχlaganda** egdr oyaχ **bolganda***» (егер үйде болғанда, егер жолда жүргенде, егер ұйықтағанда, егер ояу болғанда) (5, 671 б.), «*kiyikkd* čnχkanda *kiyikčildr da oχ atkaylar kiyikkd ormanda*» (орманға шыққанда киікшілер киікке оқ атады) (5, 741 б.).

Г.И. Рамстедт *-гунча/-кунча* аффиксінің шығу тегін *-гин* аффиксімен байланыстырады. *-гунча/-кунча> -гин* (екінші етістік негізінен болған көне есімше) + *-ча<чаг* «шақ, уақыт» [15, с. 136]. *-ча* жөніндегі мұндай пікірді біраз ғалымдар қолдайды, себебі *-ча* аффиксінің *-гунча* түлғасында мезгілдік мағына білдіретіндігі анық. М. Томанов «Қазақ тіліндегі *-ганша* көсемшеден гөрі үстеуге жақын, ол үстеу қызметінде қолданылып, соған тән мән мағыналарды туғызады, *-ганда* түлғасы да жатыс септік түлғасында қалыптасқан үстеу» деген пікір айтады [16, 190 б.]. Бұл жердегі *-ганша, -ганда* түлғаларында етістікке тән қасиет бар.Сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарумен қатар, сабақтас құрмалас сөйлемнің баяндауышы қызметінде де жұмсалады. Етістікке тән қызметіне орай үстеу емес, көсемше деп қараған дұрыс.

Көне және орта ғасыр ескерткіштеріндегі көсемше формалары қазіргі тіліміздегі көсемшенің белгілеріне дәлме-дәл келеді. Ескерткіштер тілінде -а, -е көсемше тұлғаларына қарағанда, *-п, -ып, -ип, -уп, -үп* тұлғалы көсемшенің қолданыс аясы өте кең болған. Ескерткіш тіліндегі келтірілген көсемшелер мен негізгі қимылды білдіретін етістіктердің әрқайсысының лексикалық және грамматикалық мағыналары сақталған. Көсемше көбінесе пысықтауыштық қызмет, құрмалас сөйлем құрамында баяндауыштық қызмет атқарған. Өткен шақ көсемше тұлғасын білдіретін құрмалас сөйлемдер себеп бағыныңқылы сөйлемнің баяндауышы болып қолданылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. -Алматы: Ана тілі, 1992.- 446 б.

2. Айдаров Ғ. Тоньюкук ескерткіштеріндегі қазақ тіліне қатысты материалдар// Қазақ тілі тарихы мен диалектология мәселелері. 5-шығуы.-Алматы, 1963, 64-108 б.

3. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. - 191 с.

4. Катанов Н.Ф. Опыт исследования урянхайского языка. - Казань, 1903. - 599 с.

5. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие: Каталог и тексты памятников армянским письмом. Т. I. -Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002.

6. Төре бітігі. Армяно-кыпчакский Судебник 1519-1594 гг. / Составители: А. Гаркавец, Г. Сапаргалиев, М. Капраль, М. Цимбал/. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003.

7. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3 томдық. Аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктемелерін жазған Егеубаев А.Қ. – Алматы, 1997-98.

8. Сағындықұлы Б. Түркі тілі дамуының фонологиялық заңдылықтары // Док дисс. Алматы, 1994. - 326 б.

9. Джамавов Ю.Д. Деепричастия в кумыкском литературном языке. - Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1967. - 331 с.

10. Нигматов Х.Г. Функциональнаяморфологиятюркоязычных памятников XI-XII вв. - Ташкент : Фан, 1989. - 191 с.

11. Садыков К.П. Языковые особенности «Кутадгу билик» // Канд. дисс. 1987. -179 с.

12. Ахметов М. Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников. - Саратов: Изд. Саратовского университета, 1978. - 117 с

13. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. –784 б.

14. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие: Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков. Т. II. -Алматы: KASEAN; БАУР, 2007.

15. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание.- М.: Изд.иност.лит., 1957.-254 с.

16. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. - Алматы: «Қазақ университеті, 1992. - 192 б.

Шаймуханова С.Д., Баймагамбетова Ж.М.

ПРОБЛЕМА ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ К ВОССТАНИЮ 1916 ГОДА В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Меня, как молодое поколение очень заинтересовал вопрос о том, как создавалось наше государство, через какой путь прошло и какие преграды преодолело чтобы добиться нынешних успехов. Весьма интересным и спорным я посчитала период революции 1916 года, а в частности отношении казахской интеллигенции к данному событию. Множество «белых пятен» в истории Казахстана связано именно с революцией 1916 года, и мне бы хотелось найти ответы и логические решения на все возникшее в моей голове вопросы.

Исследуя историю восстания 1916 года, можно в определенной степени получить достаточно широкую картину о состоянии Туркестанского края, таким образом, можно найти невыясненные моменты, приведшие к социально-политическим потрясениям в последующие годы. Документы убедительно показывают, что восстание 1916 года в подавляющем большинстве районов Центральной Азии почти повсеместно носило национально-освободительный и анти- царский характер. Говоря о характере событий 1916 г. в Туркестанском крае, безусловно, «мы имеем выступление угнетенных классов... как своей туземной буржуазии, так равно всех других эксплуататоров без различия национальностей и русской администрации как защитника этих эксплуататоров»